

FONETIKA TA'LIMINI TAKOMILLASHTIRISH MODELI

Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Kattaqo'rg'on davlat
pedagogika instituti, Kattaqo'rg'on, O'zbekiston,

Annotatsiya. Ushbu maqoda mamlakat ta'lim tizimida ona tili va adabiyot o'qituvchilarini tayyorlash, fonetik ta'limni rivojlantirish bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi. Muallif o'quvchilarda to'g'ri talaffuz, urg'u va intonatsiya ko'nikmalarini shakllantirish, imlo va adabiy talaffuz me'yorlariga rioya qilish zarurligini ta'kidlaydi. Sheva ta'siri, o'qituvchilarning o'zlari ayrim tovushlarni to'g'ri talaffuz qila olmasligi, darsliklarda fonetik mashqlar, transkripsiya belgilari va oksilografik chizmalarining yetishmasligi asosiy to'siqlar sifatida ko'rsatiladi. [o'], [u], [i], [e], [h], [x], [q], [ng] kabi tovushlarni o'qitishda hududiy xususiyatlarni inobatga olish lozimligi aytiladi. Shuningdek, oliy ta'limda "O'zbek tili amaliy fonetikasi", "Adabiy talaffuz", "Ritorika", "Ortologiya" kabi fanlarni o'qitish, interaktiv va elektron mashqlar tizimini yaratish, ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish taklif etiladi. Matnda fonetik ta'limni takomillashtirish modeli bosqichlari: nazariy, amaliy, interaktiv, mustaqil ish, baholash va texnologik qo'llab-quvvatlash orqali yoritilgan. O'qituvchi tayyorlashda nutqiy nuqsoni bo'lmagan, adabiy me'yorni egallagan kadrlar zarurligi, takror va mashq orqali ko'nikma mustahkamlanishi alohida qayd etiladi. Xulosa qilib, adabiy talaffuz madaniyatlik va millat birligini ta'minlovchi omil ekani, fonetik ta'limning ta'lim jarayonidagi o'rni muhimligi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: fonetik ta'lim, adabiy talaffuz, kadrlar tayyorlash, sheva ta'siri, nutq tovushlari, imlo, transkripsiya, urg'u va intonatsiya, darslik va qo'llanmalar, fonetik mashqlar, hududiy talaffuz muammolari, baholash va refleksiya, interaktiv metodlar

Abstract. This article analyzes issues related to the training of native language and literature teachers and the development of phonetic education within the country's education system. The author emphasizes the necessity of fostering correct pronunciation, stress, and intonation skills in students, as well as ensuring adherence to orthographic and literary pronunciation norms. Key obstacles identified include the influence of dialects, teachers' own inability to correctly pronounce certain sounds, and a lack of phonetic exercises, transcription symbols, and oscillographic diagrams in textbooks. The article highlights the need to consider regional characteristics when teaching sounds such as [o'], [u], [i], [e], [h], [x], [q], and [ng]. Furthermore, it proposes teaching subjects such as "Practical Phonetics of the Uzbek Language", "Literary Pronunciation", "Rhetoric" and "Orthoepy" in higher education, alongside creating systems for interactive and electronic exercises and strengthening scientific research. The text outlines the stages of a model for improving phonetic education: theoretical, practical, interactive, independent work, assessment, and technological support. Special emphasis is placed on the need for teacher candidates who possess a command of literary norms and are free from speech impediments, as well as on the importance of consolidating skills through repetition and practice. In conclusion, it is noted that standard pronunciation is a factor fostering cultural refinement and national unity, and that phonetic instruction plays a vital role in the educational process.

Keywords: phonetic instruction, standard pronunciation, personnel training, dialectal influence, speech sounds, orthography, transcription, stress and intonation, textbooks and manuals, phonetic exercises, regional pronunciation issues, assessment and reflection, interactive methods.

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы, связанные с подготовкой

учителей родного языка и литературы, развитием фонетического образования в системе образования страны. Автор подчеркивает необходимость формирования у учащихся навыков правильного произношения, ударения и интонации, а также соблюдения норм орфографии и литературного произношения. В качестве основных препятствий указываются влияние диалекта, неспособность самих учителей правильно произносить определенные звуки, а также отсутствие фонетических упражнений, знаков транскрипции и осциллографических рисунков в учебниках. Утверждается, что при обучении таким звукам, как [o'], [y], [u], [e], [x], [x], [k], [nɔ], следует учитывать региональные особенности. Также предлагается включить в высшее образование такие предметы, как «Практическая фонетика узбекского языка», «Литературное произношение», «Риторика», «Орфология», создать систему интерактивных и электронных упражнений и активизировать научные исследования. В тексте рассматриваются этапы модели совершенствования фонетического образования: теоретический, практический, интерактивный, самостоятельная работа, оценка и технологическая поддержка. Особо отмечается необходимость подготовки педагогических кадров без речевых дефектов и обладающих литературными нормами, а также укрепление навыков посредством повторения и практики. В заключение отмечается, что литературное произношение является фактором, обеспечивающим культуризацию и национальное единство, и подчеркивается важность роли фонетического образования в образовательном процессе.

Ключевые слова: фонетическое образование, литературное произношение, подготовка кадров, влияние диалекта, звуки речи, орфография, транскрипция, ударение и интонация, учебники и пособия, фонетические упражнения, региональные проблемы произношения, оценка и рефлексия, интерактивные методы.

Mamlakat ta'lim tizimida, avvalo, kadrlar tayyorlash, ona tili va adabiyot o'qituvchilarini yetishtirishda biri-ikkinchisiga bog'liq muammolar o'z yechimini kutib turibdi. Agar o'quvchi, jumladan, o'zbek tilini o'rganuvchi to'g'ri yozish malakasiga ega bo'lmoqchi bo'lsa, hech bo'lmaganda imlo lug'atidan foydalandi, biroq bu masalada ham birxillik bo'lmagani sababli ayrim so'zlar (sentabr, oktabr)ning yozilishi turli lug'atlarda turlicha. Shunday bo'lsa ham lug'at yordamida to'g'ri yozishga o'rganish mumkin, ammo talaffuz masalasida bunday yordamchi vosita yo'q hisobi. Fonetik ta'limni rivojlantirishga to'siq bo'lib turgan muammolar mavjud.

O'quvchilarda nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish, urg'u va intonatsiya qoidalarini mukammal o'zlashtirish hamda fonetik ko'nikmalarni amaliy faoliyatga tatbiq etish.

Asosiy yo'nalishlar:

1. Nazariy tayyorgarlik: Fonetik qoidalar, tovush tizimi, urg'u va intonatsiya nazariyasi.
2. Amaliy mashqlar: Tovushlarni talaffuz qilish, minimal juftliklar, transkripsiya, urg'u va intonatsiya mashqlari.
3. Savol va topshiriqlar: An'anaviy va pragmatik savollar, fonetik topshiriqlar orqali ko'nikmalarni mustahkamlash.
4. Baholash va refleksiya: O'quvchining talaffuzini tekshirish, nutqini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tuzatish.
5. Texnologik qo'llab-quvvatlash: Audio va video materiallar, interaktiv dasturlar orqali fonetik mashqlarni yanada samarali qilish.

Fonetik ta'limni takomillashtirish modeli (jadval)

Bosqich	Faoliyat turi	Maqsad	Namuna
1. Nazariy	Darslik va prezentatsiya, tushuntirish	Fonetik qoidalarini tushuntirish	Fonetik transkripsiya, undosh va unli tovushlar qoidalari
2. Amaliy	Talaffuz mashqlari, minimal juftliklar	Nutq tovushlarini aniq chiqarish	x, h, i, u tovushlarini mashq qilish
3. Interaktiv	Dialog va suhbat mashqlari	Nutq ko'nikmalarini amaliy qo'llash	Rol o'ynash, tez nutq mashqlari
4. Mustaqil ish	Topshiriqlar va savollar	Bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash	Savollar: "X harfi qaysi so'zlarda ishlatilgan?" Topshiriqlar: "X bilan boshlanuvchi 5 so'z yozing va talaffuz qiling"
5. Baholash	Test, audio yozuv, o'z-o'zini tahlil	Tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish va amaliy ko'nikmalarni aniqlash	O'qituvchi tinglab, talaffuzni baholaydi, xatolar tuzatiladi
6. Texnologik qo'llab-quvvatlash	Audio-video, interaktiv dasturlar	Mashqlar samaradorligini oshirish	Fonetik o'yinlar, talaffuzni tekshiruvchi ilovalar

Ona tili o'qituvchisining shevada dars o'tishi. Millatni birlashtiruvchi eng muhim vositalardan biri bu – adabiy tildir. O'zbekiston sharoitida jamiyat a'zolari yashash hududi, lahjasidan qat'i nazar adabiy til orqaligina bir-biri bilan muloqot qila oladi. Rivojlangan davlatlarda xizmat doirasida, rasmiy davralarda, jamoa oldida, asosan, adabiy tilda nutq so'zlanadi, muloqot qilinadi. Umumta'lim maktablarida, ona tili mashg'ulotlarida o'qituvchilar, asosan, ma'lum hududga tegishli bo'lgan shevada dars o'tib kelayotgani O'zbekistonda fonetik ta'limni rivojlantirish oldidagi eng katta to'siq deyish mumkin. Zero, akasriyat makab o'qituvchilari ona tiliga xos bo'lgan tovushlarning (30 ta tovushni) to'g'ri talaffuz qilib bera olmaydi. Bugun ona tili o'qituvchilarning taxminan 60

foizdan ko'prog'i [o'], [u], [e], [i] unli tovushlarini, shuningdek, [h], [x], [q], [ng] tovushlarini to'g'ri talaffuz qila olmaydi, natijada o'quvchilarning yozma ishlarida xatolar soni ortib bormoqda. Bundan tashqari, o'quvchi uchun og'zaki nutqni rivojlantirishda, tovush va so'zlarning namunali talaffuzi uchun mas'ul bu – fan o'qituvchisidir. Ona tili o'qituvchisining o'zi bunday malakaga ega bo'lmasa, o'quvchi shevada gapirishni davom ettiraveradi, aslida maktabning bu boradagi vazifa qanday? O'quvchi maktabga shevada bo'lsa ham gapirishni o'rganib keladi, agar ona tili darslari unga adabiy talaffuzni o'rgatmasa, demak u hech qanday hayot uchun zarur ko'nikmani egallamay kelib ketgan bo'ladi.

Ona tili o'qituvchilarini tayyorlash masalasi. Ona tili va adabiyot o'qituvchisining mas'uliyati juda katta bo'ladi. Kasb tanlashda uning sharaflari ekani inobatga olinadi, ammo buning uchun qanday layoqatga ega bo'lish lozimligiga e'tibor berilmaydi. Shunday kasblar borki, ularni egallash uchun jismonan sog'lom, yan'ni nuqsonsiz bo'lish talab etiladi, xuddi shunday bo'lajak ona tili o'qituvchisi ham imkon qadar jismonan sog'lom, eng muhimi nutqiy jihatdan nuqsoni bo'lmasligi lozim. Afsuski, nutqida tabiatan jiddiy kamchiligi bor, duduq, soqov, manqa kishilar ham test orqali tanlab olinayotganligi sababli maktab ta'limida bema'lol faoliyat yuritib, o'quvchilarga ona tilidan, fonetikadan saboq berib kelmoqda. Bu masalaning bir tomoni, boshqa tomondan esa, oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilar nutqi ham adabiy me'yorga javob bermaydigan holatlar ko'p uchraydi. Shuningdek, o'quv rejada ona tili va adabiyot o'qituvchisini shu kasbga tayyorlaydigan amaliy fanlarning mavjud emasligidir. Ya'ni bo'lajak ona tili yoki o'zbek tili fani o'qituvchisi nutqidagi kamchiliklarni bartaraf qiladigan "O'zbek tili amaliy fonetikasi", "Adabiy talaffuz", "Ritorika", "Ortologiya" kabi fanlar o'qitilmaydi. Oliy ta'limda bo'lajak ona tili o'qituvchilari mashq qilmaydi, zero nutqiy ko'nikmalar mashq orqaligina shakllanadi. O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishlarida metodikaga doir fanlar 15 foizni ham tashkil qilmaydi, bu bilan qanday qilib namunali o'qituvchi tayyorlash mumkin?!

Fonetika o'qitish bilan bog'liq ilmiy muammolar. Ona tili ta'limida qisman, o'zbek tili o'qitish uchun juda zarur bo'lib turgan transkripsiya masalasi kechiktirib bo'lmaydigan eng dolzarb muammolardan hisoblanadi. Ayniqsa, alifboda kerakli tovushlar ([i], [u], [o']) ni ifodalovchi harflar yetishmayotgan bir paytda qulay, zamonaviy transkripsiya belgilari nihoyatda zarur. Metodikaga doir ilmiy tadqiqotlarning sustligi sababli ham bu boradagi muammolar ortib bormoqda, jumladan, ona tili ta'limida [o'], [i], [h] va [x] kabi talaffuzi va imlosi global darajada muammo bo'layotgan tovushlarni o'qitish metodikasini interfaol usullardan foydalangan holda ishlab chiqish, mashqlar tizimini yaratish masalalari ham ko'ndalang turibdi. Qolaversa, amaliy tilshunoslik oldida fonetik ta'limga doir mazkur muammolarni dasturiy ta'minot orqali yechish, o'zbek tilidagi tovushlar va so'zlarning aniq va ishonchli ovozlashtirilgan raqamli variantlarini yaratish, adabiy talaffuzga o'rgatuvchi elektron mashqlar tizimini ishlab chiqish kabi bir qator ilmiy ishlar ham o'z tadqiqini kutib turibdi.

Darsliklarda fonetikaga doir o'quv materiallarining berilishi. "Ona tili" darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Adabiy talaffuz va uning me'yorlari masalasi dunyoning rivojlangan mamlakatlari tillarida atroflicha o'rganilganligini kuzatamiz [ingliz, frantsuz va b.]. Bu borada jahon tajribasida, jumladan, ingliz tilida fonetik mashqlardan unumli foydalaniladi. Shuning uchun ham amaldagi asosiy darslik va o'quv qo'llanmalarida har bir nutq tovushining hosil bo'lish jarayoni haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Oliy ta'lim va umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun nashr ettirilgan darslik hamda o'quv qo'llanmalarda tovushlarning talaffuz holati aks etgan maxsus chizma (rasm)lar yo'q. O'zbek

tiliga xos bo'lgan ayrim tovushlarning to'g'ri talaffuzini oddiy, an'anaviy mashqlar bilan etarli darajada o'rgatib bo'lmashligini bugungi o'quvchi, o'quvchi, hatto ayrim katta yoshdagi ziyoli kishilar, xususan, o'qituvchilarning nutqi ham isbotlab turibdi.

Muammoning bir uchi yana o'rta umumta'lim maktablarida ona tili o'qitish masalasiga borib taqaladi. Adabiy talaffuz – madaniyatlilik belgisi. O'rta umumta'lim tizimida 5-sinfdan boshlab talaffuzning asosiy birligi hisoblangan nutq tovushlari “fonetika” bo'limi tarkibida tizimli o'qitila boshlaydi. “Fonetika” ta'limi taqozosiga ko'ra shu erda o'quvchilarga nutq tovushlari bilan birga to'g'ri talaffuz hamda imlo qoidalarini singdirish talabi ham qo'yiladi.

O'zbek adabiy tili turli lahjalardan o'sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog'liq jiddiy muammolar bor. Maktab “Ona tili” darsliklarini tuzishda, ayniqsa, fonetikaga doir o'quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta'sirini inobatga olishlari kerak. (Masalan, AQShda har bir shtat uchun alohida darslik yaratilgan.) Shu ma'noda dastur va darsliklar tuzishda orfoepik nuqtai nazardan har bir hududning talaffuzidagi muammolari e'tiborga olinishi lozim. Masalan, Xorazm vohasida ayrim so'zlar talaffuzida [q] undoshi o'rnida [k] nutq tovushini qo'llash ko'nikmaga aylanib qolgan. Demak, xorazmlik o'quvchiga adabiy talaffuz me'yorlarini singdirish uchun darslikda berilgan ikkita mashq etarli bo'lmaydi. Mavzuga monand, ammo darslikdagi o'quv topshiriqlarini aynan takrorlamaydigan o'quv topshiriqlarini tuzish, mashqlar tizimini yaratish va ulardan unumli foydalanishni barcha o'qituvchi ham bir xilda amalga oshiravermaydi.

Toshkent viloyati, xususan, shahar hududida ommaviy tarzda [h] bo'g'iz undoshi o'rnida muntazam [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (xandaley, xurmat, xamma va b.), shuningdek, Buxoro, Samardand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o'] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin.

Bu borada Samarqand viloyatiga alohida to'xtalish mumkin. Pastdarg'om, Urgut va Nurobod tumanlarida [i]–[e] unlilarining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo'g'on tumanida [o']–[u] unlilarining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda yashovchilar, o'quvchilar, hatto o'qituvchilar ham [o'] unlisini [u], [u] unlisini [o']o'rnida qo'llaydilar.

Ko'rinadiki, “Ona tili” darsligida yuqorida keltirilgan nutq tovushlarini o'zlashtirishga mo'ljallangan nazariy ma'lumotlar va ularni mustahkamlovchi mashqlar etarli emas. Mazkur nutq tovushlarini sanab o'tilgan hududlarning o'quvchilari nutqida adabiy me'yor holatiga keltirish uchun bugungi darslik va qo'llanmalarda deyarli e'tibor qaratilmagan maxsus fonetik mashqlar, tovushlar talaffuzi jarayonida nutq a'zolarining ko'rinishi aks etgan alohida oksilografik chizma(rasm)lar ishlab chiqilishiga ehtiyoj seziladi.

Shuningdek, [h] bo'g'iz undoshining ko'pchilikning ham yozma, ham og'zaki nutqda noto'g'ri qo'llanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan sa'y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

O'zbek tilida [o'] unlisi so'zning turli o'rinlarida bir-biridan farqli talaffuz etilishi ma'lum, biroq uni o'quvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq nozik jihatlariga aksariyat ona tili darsliklarida e'tibor qaratilmashligi o'quvchilarimizning adabiy nutq me'yorlarini to'la o'zlashtirishlariga soya solib turadi. Oliy ta'limning sohaga tegishli amaldagi darsliklarida mazkur masalaga qisman e'tibor qaratilgan nazariy ma'lumotlar uchraydi, ammo u amaliy jihatdan ishlanmagan. Ta'kidlash kerakki, bugun keng amaliyotda bo'lgan “Ona tili” darsliklarida [o'] unlisi talaffuzda farq qilishi to'g'risidagi ma'lumotlar misollari bilan keltirilgan. Bu, albatta, ijobiy hodisa, biroq «bir holatda torroq, boshqasida kengroq aytiladi»,

degan izoh o'quvchiga amaliy jihatdan yordam berishi qiyin. Keltirilgan misollarni o'qituvchi ko'magisiz to'g'ri talaffuz qilib bo'lmaydi.

Masalan, torroq aytilishiga ko'l, kengroq aytilishiga bo'ri so'zlari misol tariqasida keltirilgan bo'lsa-da, bu hamisha ham kutilgan natijani beravermaydi. Shuni inobatga olib, [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq mashqlarga keng o'rin berish zarur.

Mashq uzluksiz takrorga asoslangandagina samara beradi. O'quv materiallarining o'quvchi tomonidan samarali o'zlashtirilishi takror bilan bog'liq. Zero, «bilimning onasi takror»dir. Ma'lumki, psixologik nuqtai nazardan inson xotirasi, jumladan, o'quvchi xotirasi ham muayyan turlarga bo'linadi. Ma'lumotlarni bir marta o'qish oddiy xotirada vaqtincha saqlanadi va qisqa muddatda unutiladi. Agar uzluksiz takrorlansa, u doimiy xotiraga o'tadi.

Mazkur masalaning yana bir jihati borki, har qanday sharoitda ham ona tili o'qituvchilari mazkur bo'limni o'z imkoniyat va salohiyatlaridan kelib chiqib tushuntiradilar. Odatda, o'quvchi uchun o'z ona tilining hamma tovushlari ham talaffuz va imloda qiyinchilik tug'diravermaydi. Mahalliy til hisoblangan sheva ta'sirida ayrim unli va undosh tovushlarning aytilishi hamda yozilishida chalkashliklar, xatolar bo'lishi mumkin. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, respublikamizning turli hududlarida o'quvchilar nutqida, asosan, unlilardan [i] – [e], [o'] – [u] va undoshlardan [h], [x], [q], ba'zan [j] tovushlari talaffuzida, ba'zan shuning ta'sirida imloda ham xatoga yo'l qo'yishadi. Bunday vaziyatlarda amalda qo'llanilayotgan topshiriq xarakteridagi mashqlar bilan qancha ko'p ishlansa ham, kutilgan natijaga erishish qiyin kechmoqda.

O'quvchining og'zaki nutqi tug'ilib o'sgan yeri, oilasi, yaqinlari ta'sirida shakllangan holda maktabga keladi. Ba'zan ularni o'zlari o'rganib qolgan holatdan adabiy talaffuz me'yorlari doirasiga o'tkazish ancha qiyinchilik tug'diradi. Bunday sharoitda o'qituvchi, albatta, fonetika o'qitish jarayonidagi dastlabki faoliyatni hududiy muammolardan kelib chiqqan holda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida ishlashga qaratishdan boshlashi zarur. Aks holda, ayrim o'quvchilar balog'atga etganda ham ba'zi nutq tovushlari talaffuzini eplab ayta olmaydigan bo'lib qolishadi. Bu kabi "nutqiy kemtiklik" madaniy davralarda o'quvchiga bir umr xalaqit berishi mumkin. O'qituvchi o'z vaqtida og'zaki nutqida muammolari bor o'quvchilarga alohida e'tibor berib, maxsus talaffuz mashqlari ustida muntazam ishlasa, muammoga o'rin qolmasligi aniq. Biroq bu borada maktabning amaldagi didaktik ta'lim vositalari (darslik va qo'llanmalar)da fonetik mashqlarga maxsus o'rin ajratish zarur.

Fonetika o'qitish metodikasi bo'yicha qilinishi lozim bo'lgan bir qator muhim vazifalar bor.

Birinchidan, o'zbek tili o'qitish metodikasini takomillashtirishda fonetik ta'limga alohida urg'u berish;

Ikkinchidan, Lingvistikaga doir ilmiy tadqiqotlarda fonetika bilan bog'liq muammolarni o'rganish hamda fonetik ta'lim muammolariga e'tibor qaratish;

Uchunchidan, "Ona tili" darsliklarida uzluksiz va uzviy tarzda talaffuz mashqlarini berib borish;

To'rtinchidan, bo'lajak ona tili fani o'qituvchilarini tayyorlashda ularning adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish va baholash metodikasini ishlab chiqish;

Beshinchidan, o'zbek tilini davlat tili sifatida, ikkinchi til sifatida o'qitish uchun tovushlar talaffuzni aniq ifoda qiluvchi shartli, transkripsiya belgilarini taklif qilish.

Oltinchidan, chetdan o'zlashgan va yangi o'zlashayotgan so'zlarning talaffuzni ham bir xillashtirish choralarini ko'rish hamda bu bo'yicha fonetika o'qitish metodikasi uchun ham tavsiya ishlab chiqish.

Adabiy talaffuz – madaniyatlilik belgisi, u millatni birlashtiradi. Ta'lim, xususan, ona tili ta'limi fonetikadan, tovushlarni to'g'ri o'rgatishdan boshlanadi. Ota-boblardan meros bo'lib kelayotgan bu muqaddas tilni avlodlarga bus-butun yetkazishda fonetik ta'limning o'rni nihoyatda katta,

zero bir tovush noto'g'ri talaffuz qilinsa, so'zning ma'nosi o'zgarib ketadi va kelajak avlodga tushunarsiz bo'lib qoladi, ayniqsa, joy nomlari masalasida bu muhimdir. Avvalo oliy ta'lim adabiy talaffuz ko'nikmasiga ega mohir o'qituvchini tayyorab bersa, keyin u talaffuz mashqlari kiritilgan darslik va qo'llanmalar asosida o'quvchilarga adabiy tilda dars o'tsa, ular o'zbek adabiy tilining jozibasini his qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fonetika o'qitishni samarali bo'lishiga erishish uchun amaldagi o'quv materiallarini bu boradagi muammolarni inobatga olgan holda takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Muhimi shuki, o'quvchida, avvalo, o'quv soati uchun ajratilgan har bir daqiqadan, darsliklarda berilayotgan har bir ma'lumotdan unumli foydalanish ko'nikma hamda malakasini shakllantirish va rivojlantirish talab etiladi. O'quvchiga taqdim etilayotgan o'quv materiallari birgina muammo yoki mavzu doirasidagina emas, balki birdaniga o'quvchida ikki yoki uch zaruriy (adabiy talaffuz, imlo savodxonligi, zarur so'z boyligi va mustaqil ishlash) malakalarini shakllantirishga xizmat qila olsa, ko'zlangan maqsadga erishish oson bo'ladi. Masalan, o'quvchiga til fanining bo'limlari haqida sof nazariy ma'lumotlarni ketma-ket (Amaldagi birgina 5-sinf darsligida "Bilib oling", "Esda tuting" shaklida 200dan ortiq sof nazariy qoida va ta'riflar borligini nazarda tutyapmiz) taqdim etgandan ko'ra, ularda to'g'ri talaffuz va o'z fikrini rang-barang shakllarda aniq, ravon va sodda tarzda ifodalay olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qila oladigan amaliy jihatlarni o'rgataylik. O'quvchiga fonetikaga doir biror topshiriq berishda nutq tovushlari haqidagi ma'lumotlarni berish asnosida imkon qadar unda ravon nutq, mazmunli muloqot malakasini, mustaqil ishlay olish ko'nikmasini shakllantirishga erishish darsning samaradorligini ta'minlaydi. Shu o'rinda o'quvchiga tahlil uchun berilgan mashq yoki topshiriq mazmuni oddiy xabar emas, balki hikmatlar, iboralar, tasviriy ifodalar, yashash qoidalariga teng bo'lgan xalq maqollari, xalq dostonlaridan zarur parchalar shaklida bo'lsa, bir paytning o'zida darsning ham ta'limiy, ham tarbiyaviy, ham rivojlantiruvchi maqsadlari amalga oshadi.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga turli yangi pedagogik texnologiyalar tatbiq qilinmoqda. Ilmiy tadqiqotlar natijasida bir qator yangi tipdagi mashq va topshiriqlar amaliyotda sinab ko'rilmogda. Jumladan, I. Davronov ning algoritmik mashqlar haqidagi fikr-mulohazalari bu boradagi yangicha yondashuvlardan biridir. Biroq ona tili o'qitishda shunday mavzular bo'ladiki, ularning ta'limida didaktik o'yinlardan ko'ra an'anaviy amaliy ishlar orqali kerakli natijaga erishish mumkin bo'ladi. Ta'kidlash kerakki, talaffuzning imloga va, aksincha, yozuvning og'zaki nutqqa ta'siri bo'lishi tabiiy. Fan-texnika qanchalik shiddat bilan rivojlanmasin, zamonu zaminlar o'zgarmasin, baribir insoniyat uchun yozma nutq masalasi hech qachon o'z mohiyatini yo'qotmaydi. Shunday ekan, bu masala hamisha ta'limning birinchi darajali muammosi bo'lib qolaveradi. (Davrimiz kishilarining savodxonlik darajasi bilan maqtanib bo'lmay qoldi. Maktab partasida o'tirgan o'quvchining yozma nutqini imloviy, ishoraviy, uslubiy xatolardan tozalashga o'qituvchilarning qurbi yetmay qolayotganligini hech bir sabab bilan oqlab bo'lmaydi.)

O'quvchilar o'z ona tili imkoniyatlaridan mahorat bilan samarali foydalansalar, o'z fikrlarini ta'sirchan, tushunarli bayon qila olsalar, ajdodlardan qolgan boy ilmiy, badiiy merosni chuqur anglash darajasida o'z tilini bilsalar, ona tili ta'limi o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. Buning uchun ona tili darslarida foydalaniladigan o'quv materiallari nihoyatda puxta ishlanishi, ko'nikmalarni kompleks tarzda shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bir paytning o'zida ham talaffuz, ham imlo, ham so'z boyligini oshirish, qolaversa, mustaqil fikrlashga yo'naltirishga sharoit yaratish zarurati takrorlash jarayonini taqozo etadi, bu esa nutqiy mahoratni oshiradi.

O'quvchi nutqiy malakasining shakllanishi va rivojlanishiga zamin yaratuvchi fonetika, orfografiya, orfoepiya, punktuatsiya bo'limlarini o'qitishda mashqlardan muntazam foydalanish,

qolgan bo'limlarni esa topshiriqlar asosida o'qitish, fikrimizcha, kutilgan natijani beradi.

Avvalo, boshlang'ich sinf "Ona tili" darsliklarida talaffuz va imlo qoidalarini amaliy singdirishga ko'proq e'tibor qaratilishi, talaffuz ustida ishlash keyingi sinflarda ham uzluksiz davom ettirilishi lozim. Zero, madaniyatlikning eng muhim belgisi kishining to'g'ri so'zlay olishi hamda xatosiz yoza bilishidir.

Nutqning ta'sirchan, mazmunli bo'lishida tilning so'zdan boshqa ifoda vositalaridan ham o'rinli va unumli foydalanish lozim. Masalan, xalq maqollari nafaqat "Adabiyot", balki "Ona tili" darsliklarida ham ko'proq keltirilsa, foydadan xoli bo'lmaydi. U «yashash qoidalari» sifatida o'quvchiga oddiy misolga qaraganda ko'proq ma'lumot beradi. Xususan, fonetika mavzularini o'qitishda bu jihatga e'tibor qilish zarurati mavjud. Chunki, fonetika tovushlar talaffuzi bilan bog'liq bo'lib, maqollar ma'lum ohangdorlikka egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. IV жилд. –Т.: 2006. –Б. 36.
2. Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatika. Sarf. O'rta maktablar ucun darslik. I qism. –Т.: Oquvpeddavnashr, 1937.–149 b.
3. Мирзаев И.К. Ўзбек ва рус тиллари грамматикаларида фонетик материалларнинг берилиши ҳақида айрим мулоҳазалар.//ҚарДУ ахборотномаси. 2010. № 5. –Б.61 – 63.
4. Боровков А., Ғуломов А., Маърупов З., Шермухаммедов Т. Ўзбек тили грамматикаси. Етти йиллик ва ўрта мактабларнинг 5–6-синфлари учун дарслик. I қисм. Фонетика ва морфология. –Т.: Ўздавнашр, 1946. – 227 б.
5. Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatika. I qism. Sarf. O'rta maktablarni 5- 6- sinflari ucun darslik.– Т.: Oquv-peddavnashr, 1937. – 126 б.
6. Ғуломов.А.Ғ. //Ўзбекистон совет энциклопедияси. –Т.: 1981. – 394 б.
7. Usman A., Avizov B. Ozbek tili grammatikasi. Birinci bolim. Fonetika va morfologiya. Toluqsiz orta va orta maktablar uchun darslik. –Т.: Ozdavnashr, 1939. –235 b.
8. Давронов И. Алгоритмик машқ ва унинг хусусияти. Филология ва усулиёт масалалари. Илмий –усулий мақолалар тўплами. – Бухоро, 2010. – 188-193- б.